

Zingeving

Van persoonlijke opdracht naar maatschappelijke verantwoordelijkheid

De moderne cultuur wordt getekend door individualisme, betekenisloosheid en instrumentalisering. Het is niet verwonderlijk dat juist deze culturele kenmerken mede debet zijn aan de afname van het mentale welbevinden van jongeren. De ervaring van zinloosheid hangt samen met de individualisering van het leven. In dit artikel stellen we daarom dat het herontdekken van gemeenschappelijkheid en verantwoordelijkheid een sleutel is om het leven als zinvol te ervaren. Het onderwijs kan, als brug tussen gezin en samenleving, een cruciale rol vervullen om jongeren met gemeenschappelijkheid, verantwoordelijkheid en betekenisgeving in aanraking te brengen.

Jongeren ervaren een gebrek aan zingeving', kopte een artikel in het *Financieel Dagblad* in december 2024. Hoewel het welzijn van Nederland bijna het hoogst is van Europa 'nemen vooral onder jongeren gevoelens van onbehagen toe. In Nederland lijdt een op de vijf jongeren aan angst en depressie: forse cijfers, zegt het Trimbos-instituut' (Van Os, 2024). Het artikel concludeert dat in veel opzichten de gevoelens van leegte en onzekerheid niet zozeer een probleem van jongeren zelf zijn, maar dat deze gevoelens voortkomen 'uit het feit dat voorgaande generaties alle existentiële zekerheden bij het grofvuil hebben gezet. Het is lastig om jongeren zingeving

bij te brengen als we zelf niet weten wat die zin is' (Van Os, 2024).

Deze ervaring van jongeren in de moderne cultuur is aanleiding om de vraag naar de mogelijkheid van zingeving te stellen. In dit artikel benaderen we de vraag naar zingeving vanuit een politiek-maatschappelijk perspectief en onderzoeken we welke rol het onderwijs in de zoektocht naar zin kan vervullen. Allereerst zien we in dit artikel welke denkkaders dominant zijn in de context van de moderniteit. In onze tijd staan nadrukkelijk het subject en de persoonlijke ervaring centraal. En die persoonlijke ervaring wordt gekenmerkt door een gevoel van verlies en betekenisloosheid. Aan

de hand van, met name, Charles Taylor brengen we het gegeven van individualisme en de ervaring van betekenisloosheid in verband met instrumentele rationaliteit.

Vervolgens bestuderen we hoe deze ontwikkelingen onze perceptie sturen van wat een waardevol leven is. Betekenisloosheid, individualisering, instrumentalisering, neoliberalisering staan niet los van wat we meritocratie zijn gaan noemen. In de volksmond: de prestatie-maatschappij. Jongeren ervaren dat hun mentale gezondheid onder druk staat en brengen dit in verband met deze prestatiecultuur.

Een eerste stap naar het ervaren van zin zou samen kunnen hangen met een nieuwe waardering van gemeenschappelijkheid en een appel op verantwoordelijkheid. Dat onderzoeken we tot slot in dit artikel.

De betekenisloze wereld

De fundamentele filosofische vraag is de vraag naar betekenis (Scruton, 1994: 9). De vraag naar betekenis is juist in de moderne filosofie urgent geworden doordat de ervaring van betekenisloosheid centraal komt te staan. Dat begint al bij de ervaring van existentiële isolatie en vrees van Blaise Pascal in de 17e eeuw. Een ervaring die door de Deense filosoof Søren Kierkegaard tot uitgangspunt van zijn filosofie wordt gemaakt. In zijn filosofie benadrukt hij het belang van de unieke en concrete hartstochten van het existierende individu boven elke abstracte of objectieve waarheid (Aho, 2020: xi).

De Franse schrijver Albert Camus brengt betekenisloosheid in verband met de ervaring van het absurde. Het absurde ontstaat volgens hem uit de confrontatie van de mens die vraagt, en de wereld die op een onredelijke

wijze zwijgt (Camus, 2013: 42). Vanaf het prille begin van de moderne filosofie is een leidende gedachte dat er ruimte zit tussen het individu, zijn ervaring en de werkelijkheid om hem heen. Het individu is op zichzelf teruggeworpen. Dat begint al bij de vader van de moderne filosofie, René Descartes, die de mogelijkheid tot zekerheid in de mens zelf legt: 'ik denk, dus ik besta'. Ik word zelf het uitgangspunt van het denken over de wereld. Zoals we hierboven al zagen heeft een filosoof als Kierkegaard het individu en zijn ervaring verder centraal gesteld. Als hij spreekt over de 'sprong' of 'beweging' van het geloof is dat een sprong van het individu. De grond van dat geloof ligt in het individu, en hij zal moeten besluiten tot die persoonlijke en existentiële keuze. De vervreemding van het individu ten opzichte van de werkelijkheid als zodanig is op verschillende momenten in de moderne filosofie terug te vinden. Martin Heidegger spreekt over het individu als in het bestaan geworpen, Jean Paul Sartre heeft het over de ervaring van walging en Simone de Beauvoir over ambiguïteit.

Deze wending naar het individu is niet alleen iets van de seculiere samenleving tegenover een religieus wereldbeeld. Ook in de geloofsleer van Johannes Calvijn zien we de geest van de 'nieuwe tijd' waarin de enkeling op zichzelf wordt gesteld en waarbij van de nood der eenzaamheid de deugd van de individuele verantwoordelijkheid voor God wordt gemaakt, aldus emeritus-hoogleraar ethiek Frits de Lange in een studie over individualisme (De Lange, 1989: 103). Volgens De Lange is Calvijns leer van de predestinatie de meest uitgesproken uiting van dit radicale individualisme.

De predestinatieleer stelt dat God al voor de schepping van de wereld heeft beslist over de

uitverkiezing – of verwerping – van het individu. De Duitse socioloog Max Weber betoogt dat de 'pathetische onmenselijkheid' van deze leer moet leiden tot een gevoel van 'innerlijke eenzaamheid van het individu' (Weber, 2012: 78). De Lange stelt dat in dit denken het individu al geïsoleerd is van zijn sociale gemeenschap en traditie nog voordat hij is geboren (De Lange, 1989: 103).

Weber beschrijft, in het licht van de ontwikkelingen in het protestantse denken, hoe de wereld onttoverd is en hoe dit de isolatie van het individu van de verlossing beïnvloedt (zie ook Taylor, 2007: 77-80). Weber stelt dat vanaf dit moment niet alleen geen magie, maar helemaal geen middelen meer overblijven om Gods genade af te smeken voor degenen aan wie God besloten heeft zijn genade te onthouden (Weber, 2012: 78). Zelfs in de verlossing staat het individu er alleen voor. Het collectief van de middeleeuwse kerk, waardoor men in gemeenschap deelgenoot werd van de verlossing, bestond niet meer. Het individu staat in de moderne tijd persoonlijk voor de grote opdracht om in een betekenisloze wereld zelf zin aan het leven te geven.

De geïndividualiseerde samenleving

In de moderniteit wordt het individu op zichzelf teruggeworpen. Het leven individualiseert. De Canadese filosoof Charles Taylor brengt individualisering in verband met wat hij de malaises van de moderne tijd noemt (Taylor, 1991: 1). Taylor bedoelt dan individualisering, onttovering – verlies van betekenis – en het primaat van de 'instrumentele rede'. Dat 'primaat' betekent dat de organisatie van de samenleving ons dwingt keuzes te maken die voortvloeien uit het dominante paradigma van

de instrumentele rede. Als we zijn denken op dit punt samenvatten, komen we uit op twee hoofdlijnen: namelijk de idee van betekenisloosheid (individualisering en onttovering), en het denken over hoe we waarde toekennen aan ons leven (het primaat van instrumentele rationaliteit). Hieronder bespreken we zijn gedachten over individualisering. Het punt van instrumentele rationaliteit bespreken we in de volgende paragraaf.

Individualisme wordt in de moderne cultuur niet slechts als 'verlies' gezien maar ook als een verworvenheid, aldus Taylor (Taylor, 1991: 2). Mensen hebben het recht verworven om autonome keuzes te maken over de inrichting van hun leven. De moderne vrijheid is gerealiseerd door los te breken uit oudere morele horizonnen. Vroeger wisten mensen zich deel van een grotere orde. De hiërarchie die in een mogelijke 'bovenwerkelijke' orde bestond, vertaalde zich naar hiërarchische structuren in het ondermaanse. Structuren die mensen opsloten in een 'gegeven' plek op aarde en in een sociale context.

Maar, zo stelt Taylor, hoewel deze orde of morele horizon ons beperkte, gaf ze tegelijk ook zin en betekenis aan de wereld en de activiteiten binnen het sociale leven (Taylor, 1991: 3). Het in diskrediet brengen van deze oude structuren hangt samen met de zogenoemde onttovering van de wereld (Taylor, 1991: 2; zie ook Taylor, 2007). Met het verlies van deze structuren verloor de wereld iets van haar magie. Taylor constateert dat inmiddels de zorg bestaat dat met het verlies van deze grotere sociale en kosmische horizonnen van gebeurtenissen, iets belangrijks verloren is gegaan (Taylor, 2007: 97-98). Mensen hebben niet langer het besef, de gevoeligheid, voor

een hoger doel; voor iets groters dan henzelf, waarvoor het waard is te sterven.

Het leven van mensen is nadien versmald, volgens Taylor. Het bredere perspectief op het leven en de werkelijkheid is verloren gegaan omdat mensen zich gingen richten op hun individuele leven. De duistere kant van het individualisme is daarmee een gerichtheid op het individuele zelf, wat ons leven vervlakt en versmald, van betekenis ontdoet. Uiteindelijk leidt het tot een verlies aan interesse in de ander en de gemeenschap (Taylor, 1991: 4). Betekenisloosheid en individualisering lijken communicerende vaten.

Het instrumentele leven

De moderne mens staat als individu niet langer binnen een bestaanshorizon die hem bestemming of het leven betekenis geeft (vgl. Taylor, 1991: 40). Als aspect van de ervaring van betekenisloosheid hebben we ons hierboven vooral gericht op de individualisering in de moderne tijd. Zoals we echter al opmerkten benoemt Taylor ook een ander gegeven dat samenhangt met 'de moderne malaises'. Namelijk het primaat van de instrumentele rede.

Met de instrumentele rede bedoelt Taylor het type rationaliteit dat we aanwenden als we berekenen wat de meest economische toepassing van middelen is voor een bepaald doel. In dit paradigma is maximale efficiëntie, de beste kosten-batenverhouding, de maatstaf voor succes (Taylor, 1991: 5). Deze instrumentaliteit opent de mogelijkheid om wezens, schepselen als grondstoffen te zien. En Taylor wijst dan ook op het risico dat zaken die eigenlijk beoordeeld moeten worden op basis van andere criteria dan een 'kosten-batenanalyse', uiteindelijk ook ten prooi vallen aan het perspectief

van de instrumentele rede waardoor ze slechts vanuit een economisch perspectief worden beoordeeld. Denk aan de waarde van een menselijk leven. Maar ook misschien onze benadering van onderwijs (als training van economisch productieve individuen) en ouderdom en zorg (mensen als kostenpost).

Zowel individualisering als het primaat van de instrumentele rede hebben invloed op de samenleving als geheel. Het gevaar dat Taylor ziet is dat de instellingen en structuren van de industrieel-technologische samenleving onze keuzes ernstig beperken, waardoor zowel samenlevingen als individuen de instrumentele rede een gewicht toekennen die we bij serieuze morele overwegingen nooit zouden toelaten. Een samenleving die gestructureerd is rond instrumentele rede, schrijft Taylor, betekent een groot verlies aan vrijheid voor zowel individuen als aan de groep – omdat het niet alleen onze sociale beslissingen zijn die gevormd worden door deze krachten. Ook een individuele levensstijl is moeilijk vol te houden tegen deze dominante denkbeweging in (Taylor, 1991: 8-9).

In deze zin is niet alleen de ervaring van betekenisloosheid een factor in het moderne gevoel, maar ook de ervaring van waardeloosheid door een focus op economische output en efficiëntie. Een voorbeeld daarvan zien we in de discussie rondom het wetsvoorstel 'Voltooid Leven' waarin het idee verdedigd wordt dat ouderen van vijftenzeventig jaar en ouder die hun leven voltooid achten, hulp bij zelfdoding moeten kunnen krijgen. Wetenschapper Els van Wijngaarden die onderzoek deed naar de ervaringswereld van ouderen die hun leven voltooid achten, beschrijft hoe het gevoel van uitgerangeerd zijn een rol speelt voor deze

ouderen. Bij dit gevoel van uitgerangeerd zijn speelt het denken over economische productiviteit een rol. Je levert geen bijdrage meer aan de samenleving en sterker nog, je wordt tot een kostenpost (Van Wijngaarden, 2016a: 89-90; Van Wijngaarden, 2016b: 66-67).

De meritocratische mythe

Inmiddels krijgen we zicht op in welk cultureel water de moderne mens en de moderne jongere zich wast. Het denken vanuit het kader van economische output en efficiëntie heeft zich vertaald in een wereldbeschouwing waarbinnen enkel de economie nog telt en het neoliberale verhaal allesbepalend is, aldus de Vlaamse hoogleraar en klinisch psycholoog Paul Verhaeghe. Verhaeghe stelt dat 'studie van de geschiedenis laat zien dat economie altijd ingebed lag in een geheel van religieuze, ethische en maatschappelijke structuren.' De economie was dus niet het allesbepalende kader, maar werd juist vanuit andere betekenis-kaders gezien. Verhaeghe beschrijft vervolgens hoe dat in het neoliberale model niet langer het geval is omdat 'religie, ethiek en maatschappij ondergeschikt worden aan "de markt"' (Verhaeghe, 2012: 117).

Verhaeghe brengt in het kader van het neoliberale denken de zogenaamde meritocratie ter sprake (Verhaeghe, 2012: 118). Dat idee komt ook terug bij Van Wijngaarden in haar studie over voltooid leven en bij Frits de Lange in een studie over ouderdom (Van Wijngaarden, 2016b; De Lange, 2010). 'In een meritocratie wordt maatschappelijk succes niet meer bepaald door afkomst en privileges, maar door diploma's en talent,' zo beschrijft De Lange het denken waartoe Michael Young een aanzet toe heeft gegeven (De Lange, 2010: 119; Young,

2022). In die zin staat een meritocratie tegenover een aristocratie – macht ligt bij de elite – en een gerontocratie – macht ligt bij ouderen.

De meritocratie heeft een sympathiek imago. Niet je afkomst bepaalt je leven, maar je eigen prestaties. Maar inmiddels worden vooral nog de schaduwzijden beschreven. Een invloedrijke stem in het debat over het meritocratisch denken is de Amerikaanse filosoof Michael Sandel. Hij stelt dat de duistere kant van de meritocratie schuilt in haar grootste belofte: de belofte van regie over het eigen leven en het vermogen om het eigenlijke leven te maken. Mensen verantwoordelijk houden voor hun leven is tot op zekere hoogte goed, zo betoogt Sandel. Het is echter gevaarlijk om mensen volledig verantwoordelijk te houden voor hun totale levenslot. Het kan leiden tot een onbarmhartige en harde houding ten opzichte van hen die ongeluk en tegenspoed treft (Sandel, 2021: 34-35). Op een andere plek stelt Sandel dat het in die zin een zegening is 'om onszelf als schepselen van de natuur, van God of het lot te zien, omdat we dan niet volledig verantwoordelijk zijn voor hoe we zijn' (Sandel, 2012: 73-74).

De ongelukkige generatie

Het beeld dat ontstaat van de moderne cultuur waartoe jongeren, scholieren en studenten zich toe hebben te verhouden, is er een van individualisering en betekenisloosheid, instrumentele rationaliteit – waarbinnen economisch liberaal denken het dominante paradigma vormt – en meritocratie – waarbinnen het gevaar bestaat dat jongeren overmatig verantwoordelijk worden gehouden voor het succes van hun leven.

Het Nederlands Jeugdinstituut (NJI) legt in 2023 in een essay de vinger bij de sterke

toename van jeugdzorggebruik in Nederland (Van Yperen et al., 2023). In bijna 25 jaar tijd is het jeugdzorggebruik spectaculair gegroeid, zo stelt het instituut. In 2000 ging het nog om 1 op de 27 kinderen, in 2021 gaat het cijfer richting de 1 op de 7 kinderen. Het NJI spreekt de zorg uit dat wanneer er niets in het beleid en de omstandigheden verandert, het gebruik van jeugdzorg verder zal groeien. Jongeren geven zelf aan dat de prestatimaatschappij – meritocratie – van invloed is op de afname van hun mentale welbevinden. Het NJI schrijft daarover:

Bij die prestatimaatschappij denken we niet alleen aan school en werk. Het hele leven wordt erdoor gekleurd. Dat zien we uitvergroot in de reclamewereld die ons een leven voorspiegelt waaruit alles gehaald moet worden: geniet!, haal het beste uit jezelf, maak je verjaardag én vakantie onvergetelijk. Het legt de lat in het leven hoog (Van Yperen et al., 2023: 14).

Niet alleen de meritocratie komt terug in het essay van het NJI, ook individualisering. De auteurs verwijzen naar het essay 'Opgroeien doe je samen' van het NJI waarin wordt gesteld dat het hedendaags grootbrengen van kinderen en jongeren nauwelijks nog een collectieve en steeds meer een particuliere aangelegenheid is (zie: Van Yperen et al., 2019). Verschillende maatschappelijke ontwikkelingen hebben daaraan bijgedragen, aldus het NJI:

Zo is steun in de directe nabijheid van gezinnen minder vanzelfsprekend, door onder meer kleinere gezinnen, lossere familieverbanden, grotere mobiliteit en anoniemere woonomgevingen. Het omgaan met de alledaagse problemen rond opgroeien en opvoeden wordt bovendien

niet meer gezien als verantwoordelijkheid van de gemeenschap. In individuele gevallen zijn er wel maatregelen en voorzieningen om de opvoeding bij te sturen en zo nodig over te nemen, maar er wordt in verhouding weinig maatschappelijk geïnvesteerd in het versterken van gezinnen en het voorkomen van problemen.

Ook vanuit de Verenigde Staten komen verontroostende geluiden over het mentale welbevinden van jongeren. Psycholoog Jonathan Haidt legt de vinger bij de destructieve invloed van social media op jongeren en hun mentale gezondheid, in een boek met de titel *The Anxious Generation*, in het Nederlands vertaald als *Generatie angststoornis* (Haidt, 2024).

Hoopvolle richtingen voor het onderwijs

In het bovenstaande zijn voor dit artikel belangrijke constatering gedaan. Allereerst dat de ervaring van het moderne individu er een is van betekenisloosheid en een daarmee samenhangend een gevoel van zinloosheid. Daarnaast is onze wereld in toenemende mate geïndividualiseerd. Dat hangt samen met het gegeven van betekenisloosheid omdat het zoeken naar betekenis een individuele zoektocht is geworden. Tot slot bezien we de waarde van het leven in een betekenisloze wereld vooral door een bril van economische productiviteit, de instrumentele rede. Het individu, dat er al alleen voor staat, moet vervolgens ook nog eens alleen in verweer komen, als hij dat al wil, tegen dit dominante paradigma.

Taylor wijst erop, zo zagen we hierboven, dat bepaalde zaken in de moderniteit ook als een positieve ontwikkeling gezien kunnen worden. De aandacht voor het individu en de mogelijkheid tot persoonlijke ontwikkeling zijn zaken

die ten goede kunnen komen aan menselijk welzijn en de ontplooiing van jongeren. Niet voor niets zijn deze verworvenheden zaken die het onderwijs kleuren. Maar uit onderzoek naar de geestelijke gezondheid van jongeren blijken ook schaduwzijden. Jongeren lijden in onze cultuur onder prestatiedruk en hun geestelijk welbevinden neemt af. Misschien moeten we zeggen dat jongeren de 'malaises van de moderniteit' hebben geïnternaliseerd. De vraag is nu hoe we het wereldbeeld van individualisme, betekenisloosheid en instrumentele rationaliteit kantelen. En welke rol daarin is weggelegd voor het onderwijs.

De Duits-Amerikaanse Joods filosoof Hannah Arendt stelt de school voor als een brug tussen het gezin en de samenleving (Arendt, 2006: 174). Het onderwijs heeft als doel om cultuur door te geven, en is daarmee voorbereiding op een plek in de samenleving en het burgerschap. Met het ontvangen van deze culturele erfenis 'krijgen we instrumenten aangereikt om in de wereld zoals deze door voorgaande generaties geschapen is, te bewegen en deze wereld te begrijpen' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2020: 99).

Tegenover de moderne bewegingen van individualisering en betekenisloosheid plaatst Arendt begrippen als gemeenschappelijkheid en verantwoordelijkheid. Onderwijs dat bijdraagt aan de bloei en ontwikkeling van een kind 'beantwoordt aan het verlangen om deel uit te maken van een gemeenschappelijke wereld' (Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2020: 99). De samenleving mag geïndividualiseerd raken, mensen zijn relationele wezens die tot hun recht komen in gemeenschap met anderen.

Het besef van gemeenschappelijkheid hangt

samen met de notie van verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid kunnen leerlingen 'afkijken' van de docent. Arendt stelt namelijk dat de kwalificatie van een docent mag liggen in zijn vermogen om leerlingen te onderwijzen over de wereld, maar dat zijn autoriteit berust op de veronderstelling dat hij voor die wereld verantwoordelijkheid neemt (Arendt, 2006: 175).

Arendt staat niet alleen in haar waardering van gemeenschap en verantwoordelijkheid. We zagen al bij Taylor dat individualisme – en de daarmee samenhangende gerichtheid op het zelf – gepaard gaat met de ervaring van betekenisloosheid. Waardering van gemeenschap lijkt zo een antidotum tegen betekenisloosheid. Maar ook het genoemde essay van het NJI wijst in de richting van een herwaardering van het collectief. Een herwaardering van het collectief en de gemeenschap sluit aan bij de traditie van het christendemocratisch denken. Binnen de christendemocratie wordt de roeping van de mens centraal gesteld. De mens is een wezen dat gekenmerkt wordt door een 'geroepen zijn', een wezen dat in staat is te antwoorden op een appel dat op hem of haar wordt gedaan (Van Prooijen, 2011: 100-102). Daarmee is aandacht voor de relationaliteit, het collectief, de gemeenschap als vanzelf gegeven. Het antwoord op dat appel hangt immers samen met het idee van verantwoordelijkheid. In het nemen van verantwoordelijkheid komt een mens tot zijn bestemming.

In het kader van zingeving en onderwijs in het licht van de moderne malaises moeten we wellicht bij die begrippen aansluiting zoeken. Tegenover individualisering staat dan de herwaardering van de mens als een relationeel wezen dat vooral in gemeenschap met anderen tot zijn recht komt en tot ontplooiing. Indivi-

duale ontwikkeling is daarmee nog steeds een groot goed, maar niet langer een eenzaam en individualistisch project. En tegenover de ervaring van betekenisloosheid staat de zoektocht naar zin vanuit het besef van verantwoordelijkheid naar de ander. Vanuit het perspectief van de christelijke traditie is dat iets wat diep verbonden is met het menszijn zelf. Het is dus niet vreemd om juist daarbij aan te sluiten. Mensen zijn verantwoordelijke wezens en komen tot hun bestemming, of vinden zin, in het antwoorden op de roeping die we in ons leven ervaren. De roep van het collectief, de gemeenschap. Maar ook de roep van de enkeling die ons leven binnenkomt.

Het idee dat er in de moderne westerse samenleving – opnieuw – een omvattend systeem van betekenis ontstaat, zoals religie dat eerder voor het grootste deel van de mens was, lijkt een utopie. De zoektocht naar betekenis zal de komende tijd nog het stempel van individualisering dragen. Politiek, onderwijs en samenleving kunnen dat tij niet zomaar keren. Maar de concepten van gemeenschap en verantwoordelijkheid zijn richtingwijzers om aan het leven zelf, in gemeenschap met anderen, zin te ontfemen.

Daarbij helpt de – collectieve – zoektocht naar een horizon van betekenis, in de woorden van Charles Taylor en de school als inwijding in traditie en culturele erfenis, zoals we bij Arendt zien. Betekenis komt zo tot stand in het besef dat een leven zin krijgt in relatie tot anderen. Die ervaring van collectiviteit en het verstaan van jezelf als relationeel wezen is allereerst voorbehouden aan het gezin. Maar, opvoeden vraagt om een dorp, zoals een bekende uitspraak luidt. En daarom gaat die opdracht niet voorbij aan de school, als onderdeel van

de gemeenschap, als brug tussen gezin en samenleving.

In de politiek en samenleving zal daarom altijd nadrukkelijk ruimte moeten blijven voor religieuze en levensbeschouwelijke inzichten. Het is een manier om de instrumentele rationaliteit te corrigeren met een houding van substantiële rationaliteit waarbij de vraag naar duurzame waarden en zingeving centraal staat (Van Prooijen, 2011: 99). Die houding leidt vervolgens tot instituties – ook scholen – die niet haaks staan op de leef- en ervaringswereld van mensen, maar mee ademen met de ontwikkeling van leven en samenleven (Van Prooijen, 2011: 98).

Literatuur

- Aho, K. (2020). *Existentialism*. Polity.
- Arendt, H. (2006). *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought*. Penguin.
- Camus, A. (2013). *De mythe van Sisyphus*. IJzer.
- Haidt, J. (2024). *The Anxious Generation. How the Great Rewiring of Childhood Is Causing an Epidemic of Mental Illness*. Allen Lane.
- Hoex, J., Vlaardingerbroek, S., Balledux, M., Speetjens, P., Vink, C. (2022). *Opgroeien doe je samen. Bouwen aan een stevige pedagogische basis*. Nederlands Jeugdinstituut.
- Lange, F. de. (1989). *Individualisme: een partijdig onderzoek naar een omstreden denkwijze*. Kok Agora.
- Lange, F. de. (2010). *Waardigheid: voor wie oud wil worden*. SWP.
- Os, J. van. (2024). Jongeren ervaren een gebrek aan zingeving. *Financieel Dagblad*, 7 december. <https://fd.nl/samenleving/1538676/jongeren-ervaren-een-gebrek-aan-zingeving>.
- Prooijen, T.O.F. van. (2011). *Mens waar ben je? Een verkenning van het christendemocratische mensbeeld*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Sandel, M.J. (2012). *Pleidooi tegen volmaaktheid: een ethiek voor gentechnologie*. Ten Have.
- Sandel, M.J. (2021). *The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?* Penguin.
- Scruton, R. (1994). *Modern Philosophy. An Introduction and Survey*. Penguin.
- Taylor, C. (1991). *The Ethics of Authenticity*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Harvard University Press.
- Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. De Bezige Bij.
- Weber, M. (2012). *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*. Boom.

- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2020). *Om een gemeenschappelijk huis. Handboek christendemocratie in de praktijk*. Prometheus.
- Wijngaarden, E. van. (2016a). *Ready to Give Up On Life. A Study into the Lived Experience of Older People Who Consider Their Lives to be Completed and No Longer Worth Living*. Atlas Contact.
- Wijngaarden, E. van (2016b). *Voltooid leven: over leven en willen sterven*. Atlas Contact.
- Young, M. (2022). *De opkomst van de meritocratie*. Athenaeum – Polak & Van Gennep.
- Yperen, T.A. van, Maat, A. van den, Prakken, J. (2019). *Het groeiend jeugdzorggebruik. Duiding en aanpak*. Nederlands Jeugdinstituut.
- Yperen, T.A. van, Hofstede, K., Hageraats, R., Maat, A. van de. (2023). *Andere kijk op groeiend Jeugdzorggebruik. Voor een hoopvolle wereld om in op te groeien*. Nederlands Jeugdinstituut.